SALOMĖJA JASTRUMSKYTĖ

Lietuvos kultūros tyrimų institutas
Lithuanian Culture Research Institute

KULTŪRŲ SĄVEIKOS TVERMĖ SOCIOKULTŪRINIUOSE VIRSMUOSE

The Durability of Interaction of Cultures
in Socio-cultural Transformations

SUMMARY

The article deals with problems of the current globalized world with constant multi-cultural interaction. The intercultural tangle of cultural interdependence, multiple cultural relations, influences, exchanges visible throughout thousands of years of civilization in history have intensified exponentially in recent decades. This tangle has become more sophisticated and complicated due to the complex of the present socio-cultural transformations. However, no matter what form of cultural interaction occurs in local and global contexts, one's culture keeps one's stamina constant. It is one of the cornerstones of any culture, nation, or state derivative ideal.

SANTRAUKA

Straipsnis skirtas dabartiniame globalėjančiame pasaulyje vis aktualesnei ir itin svarbiai įvairių kultūrų sąveikos problemai, kuri autorės suvokiama kaip konstanta. Tarpkultūrinės sampynos, kultūrų tarpusavio priklausomybė, daugialypiai kultūriniai ryšiai, įtakos, mainai regimi visoje tūkstančių metų civilizacijos istorijoje, tačiau pastaraisiais dešimtmečiais, plėtojantis komunikacijoms, jie intensyvėja nepaprastai sparčiai, dermės kinta ir darosi vis įmantresnės bei komplikutesnės, šitaip atspindėdamos sudėtingiausius dabarties sociokultūrinius virsmus. Tačiau kad ir kokius pavidalus įgautų kultūrų sąveika lokaliuose ar globaliuose kontekstuose, ji išlaiko nekintamą savo tvermę, kuri yra vienas esminių bet kurios kultūros, tautos, valstybinio darinio sandų.

Šiandien gyvename kaip niekada anksčiau sudėtingame daugybės geopolitinių ir civilizacinių prieštaravimų

pasaulyje, kuriame ryškėja naujos radikalių civilizacinės slinktys, įvairiose žemės rutulio dalyse išsiplėsiantys civilizaciniai

RAKTAŽODŽIAI: kultūrų sąveika, daugiakultūriškumas, migracija, globalizacija, tapatumas, kultūra.

KEY WORDS: interaction of cultures, multi-culturalism, migration, globalization, identity, culture.

konfliktai, kurie kaip svarbiausias iškelia skirtingų civilizacinių ir kultūros tradicijų harmoningos sąveikos problemas. Socialiniai konfliktai vienoje žemės rutulio dalyje dažniausiai sukelia tragiškas pasekmes ir kitose. Tai tik patvirtina pagrindinę šio straipsnio struktūrą styguojančią tezę apie postmodernioje epochoje stiprėjančią kultūrų sąveikos tvermę sociokultūriniuose virsmuose.

Su globalizacijos procesais susiję pokyčiai apima įvairiausias dabartinės visuomenės, valstybės bei kultūros funkcionavimo sritis, mat intensyvėja tarpusavio ryšiai. Judrumo didėjimas, migravimas iš vieno kontinento į kitą anksčiau buvo retas dalykas, dabar dėl technikos pažangos (lėktuvų, greitųjų traukinių) prieinamas daugiau asmenų ir įgauna visiškai naujus mastus. Kita vertus, naujosios technologijos, išradimai, idėjos, kultūros vertybės ir simboliai nepaprastai greitai plinta po visus žemynus. Technogeninės civilizacijos skleidžiamas visuotinumasis ir totalumas apima visas postmodernios metacivilizacinės kultūros ir žmonių gyvenimo sritis skirtinguose kontinentuose ir visose valstybėse.

Daugiakultūriškumas ir jo atsvara tarpkultūriškumas implikuoja daugybę įvairių santykio būdų tarp skirtingų kultūrų individų ir jų grupių. Kultūrų sąveikos vienaip ar kitaip keičia visus – ilgainiui suvokiama, kad pokytis, savotiškas tapimas *kitais*, yra neišvengiamas, o gal ir būtinas susiduriančių kultūrų rezultatas. Kismas yra tolydus, transformacija nepertraukiama. Nė viena kultūra¹ negali išlikti steriliai homogeniška ir nė vienas individas negali išvengti tapimo esant sąveikai ir komunikacijai. Bū-

tent kūrybinis kultūros sąveikos veiksmas – tapsmo kitais kildinimas mikro ir makro lygmenimis – sudaro šio reiškinio tvermės esmę. Prancūzų civilizacijos ir kultūros korifėjus Fernandas Braudelis taikliai pastebėjo, kad „iš tikrųjų nėra nė vienos šiuolaikinės kultūros, kurią galima būtų tikrai suprasti be ankstesnių jos raidos kelių, buvusių jos vertybių, sukauptos patirties pažinimo. Kultūra – tai visuomet praeitis, konkretygyva praeitis.“²

Ligšiolinis ir dabarties pasaulis kupinas tarpkultūrinių įtampų, dinamikos, dialogų ir konfliktų. Čia nestokojama archajinių relikto – savo ir svetimo skirties, diskriminacijos ir subordinacijos. Kultūrų sąveika, tranformuodama visus sąveikaujančius, dialektiškai susijusi su visais sociokultūriniais virsmais. Deleuziškasis tapsmas kitu šiuo atveju gali būti talpiai perfrazuotas pagal megasociumo mastelį – paveikti bet kokios sąveikos niekada nebebūsime tie patys – tiek *mes*, tiek *jie* būsime jau *kiti*.

Kultūrų sąveika iš esmės apklausia bet koki homogeniškumą. Įvairiakultūrinėje visuomenėje, kur sąveikauja keletas ar keliolika kitokių ir net radikaliai skirtingų kultūrų, susikuria ypatingas tarpkultūrinių sąveikų ir poveikių tinklas. Geografiniai, politiniai, ekonominiai skirtingų kultūrų individų ir jų grupių apribojimai, atskyrimai ilgainiui mažta, keldami vis naujus sąveikos iššūkius, kurie ypač aktualūs patarųjų metų Europai. Iš tiesų šiame plačias mastus įgavusioje migracijoje iš Sirijos, Eritrėjos, Afganistano, Libijos ir kitų kraštų pabėgėlių nėra nieko naujo, kas mums būtų nežinoma iš ankstesnės civilizacijos istorijos.

Daugybę dabartinių civilizacinių iššūkių ir problemų daugiausia suaktualina ne tik nuolatos išsiplieskiantys geopolitinių konfliktų židiniai, tačiau ir augantis dabarties reiškinių refleksyvumas, sustiprintas elektroninių medijų vienalaikiška agora. Globalus pasaulio refleksyvumas naująsias dabartinio globalaus pasaulio kultūrų sąveikas iškelia į dramatinį lygmenį, *čia ir dabar* vykstančių pokyčių sukeliamas visuotinis nerimas ir nesaugumas yra absoliučia dabartimi tapusio pasaulio epistema. Dabarties pasaulio refleksijos gylis yra akimirksnio eksplikacija, jis afektyvus, o istorinė atmintis tiesiogiai nebedalyvauja arba yra tąsi ir pragmatiškai eksploatuojama. O juk tapatumas kyla ant slenksčio tarp ištakų ir ateities, jis negali būti paliktas vien natūraliai įvykių tėkmei, jį būtina intelektualiai suvokti ir pasiekti. Istorinė atmintis ir istorinė sąmonė apdovanota svarbia kultūrine funkcija formuoti tapatumą, teigia Jörnās Rūsenas³. Tad kultūrų sąveikos, atsiitraukdamos nuo istorinės atminties matmens, pačios tampa permanentiniu naujumu. Naujumo epistema – dabarties pasaulio variklis, lygiavertiškai naudojamas kūrimui ir destrukcijai. Kultūrų sąveika dabarties sociokultūriniuose procesuose, išdidinta iki naujumo, *par excellence* iškreipia šį reiškinį ir daro jį nestabilų bei nevaldomą.

Kultūrų sąveika globalizacijos kontekste ne tik nėra naujas reiškinys, priešingai, tik dabar, sparčiai plėtojantis gyventojų judrumui, ji įgauna visai kitą mastelį, atskleidžia latentiniu pavidalu seniai glūdėjusį potencialą. Į kultūrų sąveikos aspektus, dažnai naujus tik mas-

teliu ir intensyvumu, galime žvelgti kaip į vis intensyvėjančių viso pasaulio sociokultūrinių ryšių ir sąveikų stiprėjimą. Homogeniško, suvienodinto pasaulio vizija, sieta su globalizacijos procesais dar XX a. pabaigoje, XXI a. pradžioje akivaizdžiai virto nepaneigiamu faktu, jog kultūrų, skirtingo etniškumo susidūrimai / susitikimai ne tik kad nesuniveliuoja, bet, priešingai, siekia išlaikyti ir pabrėžti savo skirtynes. „Kultūra nuolat kažką periminėja iš savo kaimynų, kartu siekia „interpretuoti skolinius sava maniera“, asimiliuoti juos. Iš pirmo žvilgsnio kiekviena kultūra yra panaši į prekių stotį, kuri tik tuo užsiiminėja, kad priima ir išsiunčia įvairius krovinius. Tačiau netgi jei to prašo, civilizacija gali atkakliai atsisakyti vienos ar kitos dovanos iš išorės.“⁴

Galima sakyti, tai ir yra kultūrų sąveikos tvermė – sąveikaujančiųjų sandų tapatumo išsaugojimas pačiai sąveikai palaikyti. Išsitas sąveikos niuansų spektras nuo asimiliacijos *lūkesčio* iki atviro kultūrų konflikto *įvykio* parodo, jog atskiri kultūrinio, etninio tapatumo dariniai sąveikos sąlygomis tampa sutelktiesni, tvaresni, tvirtesni, jų tapatumas sau tampa refleksyvus ir nukreiptas į veiksmą sociumo erdvėje. Kultūrų įvairovė globalioje erdvėje taip pat sukuria specifines sąlygas kultūrų sąveikai, formuoja jos apibrėžtis, išryškina latentinius bruožus. Būtent dėl to, tarp daugelio kitų aspektų, svarbu atkreipti dėmesį į šį progresyviai kintantį kontekstą analizuojant kultūrų sąveikos esmę.

Šiuolaikinės industrinės liberaliosios demokratijos, atrodytų, turi potencialą absorbuoti tarpkultūrinių sąveikų pro-

cesus ir jų rezultatus, tačiau dėl globalizacijos veiksnių visuomenės, kuriose vyksta ši sąveika, dar niekada iki šiol nebuvo tokios etniškai įvairios, daugia-kultūros ir prieštaringos, taip pat šios visuomenės susiduria su ypatingai tankiomis ir įtemptomis skirtingų etninių kultūrų sąveikomis, dialektiškomis sam-pynomis, divergentiškais ir heterogeniš-kais jų ryšiais. Megasociumas perpildy-tas kultūrinės įvairovės augimo – ši ly-giagretė tiksliai atspindi šiuolaikinių po-litinį, ekonominį, sociokultūrinį pasauli-nio mastelio kontekstą. Arjun Appadurai atkreipė dėmesį, jog globaliame sociume kuriasi savotiški „etnovaizdžiai“⁵, ku-riuos sudaro sąveikaujančių, viena kitą pozityviai priimančių etninių grupių kuriami socialiniai peizažai. Šis procesas pastaruoju metu įgauna vis didesnę pa-greitį, yra itin dinamiškas, nors jam ne-trūksta stabilumo, kurį susikuria nauji etnosocialiniai dariniai.

Kultūrų sąveikos aktualumą itin iš-ryškina milžiniški heterogeniškos pri-gimties migracijos poslinkiai, būdingi dabarties megasociumui. Nikos Papaster-giadis šį reiškinį aprašė kaip „migracijos turbulenciją“⁶. Nūdienė populiacijos in-dividų migracija yra įvairialypė, milijonai žmonių gyvena migracijos sąlygomis, nėra įmanoma apibrėžti keletą pagrindi-nių veiksnių, kodėl ji vyksta, skatina žmones keltis arba į gretimas šalis, arba itin geografiškai nutolusias valstybes. Mėginimas apriboti šio fenomeno pri-gimtį politiniais ir ekonominiais moty-vais pernelyg susiaurina jo esmę, kuri veikia glūdi galimybėje, kurią teikia pats megasociumas, nei atskirų procesų pasekmėse (ekonominiai netolygumai,

politiniai neramumai etc.). Be to, migra-ciją lemia ne tik darbo ar karo motyvai, verta atkreipti dėmesį į specifinę migra-cijos formą, kada individai palieka savo šalis, įprastinę aplinką, etninį foną siek-dami išsilavinimo tose šalyse, kur jis ge-resnės kokybės ar prieinamesnis.

Kultūrų sąveika skirtingų migracijos formų nulemtomis sąlygomis taip pat yra kitokia, tačiau etnosocialinė tapatu-mo membrana išlieka ir palaiko skirtingų tapatybių komunikaciją, nesvarbu, pozityvi ar negatyvi ji būtų. Be to, mi-gracijos fluidai savitai aktyvavo nacio-nalistines nuotaikas ir netgi motyvuotus judėjimus ilgą nacionalinio tapatumo istoriją turinčiose valstybėse. Anksčiau integruotos etninės bendruomenės ir daugialypiai naujosios migracijos dari-niai taip pat sukuria naujas, sunkiai nu-spėjamas sąveikas.

Kultūrinio tapatumo galia XXI a. tam-pa itin ryški ir vienu stipriausių visus kultūrinius, geopolitinius, ekonominius procesus sąlygojančių veiksnių. Nuo XIX a., kai šis fenomenas pateko į tik ką gimusios sociologijos ir kitų visuomenės mokslų akiratį, jo apibrėžtys ir įtaka smarkiai kito. Chimeriškas tarpdiscipli-niškumas lygiai kaip ir tariama tvarka atskirų mokslų empirinių faktų perteklių nebegali aprėpti, o juolab suvaldyti reišk-inio, kuris tampa beveik ašiniu dabar-tiniame sociume. Ar liberaliosios demo-kratijos buvo pasiruošusios tokiam in-tensyviam tautų maišymuisi – sambū-viui be asimiliacijos intencijų? Kultūrų sąveika galbūt taip pat tėra viena iš chi-meriškųjų sąvokų, kurią šiame straips-nyje įvairiais aspektais mėginame aptar-ti ir išryškinti, tačiau ją atskleisdami ei-

name keliu, pabrėžiančiu proceso viena-laikiškumą, o ne retrospekciją, į kurią nukreipti humanitariniai mokslai, beveik atsiduodami Michaelio Foulcault dabarties ontologijos neįmanomybei. Nei statistinės empirikos teorinės imperijos, nei spekuliatyvi retrospekcija negali apimti *įvykio*, būtent kuriuo yra tapusi permanentiška kultūrų sąveika šiuolaikiniame pasaulyje. Įvykis yra iššūkis bet kuriems prognozavimo mechanizms, kaip puikiai parodė naujausi tarpkultūrinių pagrindu steigiamo teroro proveržiai, net jei šios smurtinės sąveikos dėsnai išsivystę Slavojaus Žižeko tekstuose. Kultūrų sąveikos virsmas įvykiu, aktualia beprecedente dabartimi, prieš mūsų akis iškelia naują tarpkultūriškumo pavelslį. Gilles Deleuze'as yra pažymėjęs: „...mažumų integracijos problema nėra išsprendžiama per aksiomas, statutus, autonomijas, nepriklausomybes. Žinoma, jų taktika yra to siekti. Tačiau jei mažumos yra revoliucinės, tai tik todėl, kad jos turi daug stipresnę galią kvestionuoti pasaulinę aksiomatiką.“⁷

Skirtumai tarp kultūrų yra vienas esminių dalykų tarpkultūrinės komunikacijos tyrimų srityje. Šie skirtumai paprastai laikomi konfliktų ir įvairių nedermių šaltiniu. Apmąstant ontologinius, epistemologinius ir etinius tarpkultūrinės sąveikos aspektus, atsiveria pastaruoju metu itin perspektyviu laikomas kultūrų sąveikos kelias – pamatinis dialogiškumas, reiškiantis daugiau nei pasyviai postuluojamą pliuralizmą, reliatyvizmą ar prieštaringos ir pavojingos inercijos įgijusį daugiakultūriškumą. Modernios valstybės patiria stiprius kultūrinės integracijos išbandymus mėginamos su-

valdyti didėjančius globalios migracijos srautus ir prieštaringais būdais skylančias tarpkultūrinės sąveikas. Tokiomis sąlygomis savo ruožtu nuolat plėtojantis mokslinei skirtingų kultūrų sambūvio analizei, pamažu išryškėja sąvokų „daugiakultūriškumas“ ir „tarpkultūriškumas“ skirtis. Daugiakultūriškumas tampa problemiška sąvoka, kadangi jis traktuoja kultūrinį skirtumą kaip statišką, inertišką turinį, tam tikrą simbolinį turinį, telkiantį bendruomeninio priklausymo, vertybių sistemos ir kultūrinių praktikų visetą. Daugiakultūriškumą plėšo dvi pamatinės jėgos – asimiliacijos būtinybė ir etninių mažumų visapusiško pripažinimo siekis, suvienodėjimo ir radikalos ginties priešara. Skirtumas daugiakultūriškume nėra dinamiškas ir produktyvus, jis susiduria su daug neišsprendžiamų problemų, priimdamas kultūrinę įvairovę kaip apriorinę duotybę. Tarpkultūriškumo sąvokos kontūras apima judrią, takią, santykinę, tapsmo prisodrintą kultūrų sąveiką, teigiančią potencialų kultūrinio tapatumo hibridiškumą bei, iš esmės, paties tapatumo formavimąsi per santykį su kitybe, Kitu. Skirtumas tarpkultūrinėje sąveikoje sumažina ginties įtampą ir labiau akcentuoja gebą pripažinti lygiavertiškumą tų, kurių kitokia egzistencija, kitoks elgesys ir kitokios vertybės, sutariant, jog skirtingos tapatybės yra tolygios. Taigi skirtumas yra dalis kultūros gyvybingumo, kuris savo ruožtu parodo, koku mastu kultūra paveikiama aplinkybių, kuriomis formuojasi, taip pat, koku mastu ji tuos skirtumus sujungia. Kultūra yra sritis, kurioje sunkiausia pasiekti susitarimų ir išplėtoti konceptualius instrumentus,

galinčius kurti vieningą bendruomenę, gerbiančią įvairovę ir skirtynes savo viduje, teigia Jean-Fredas Bourquinas⁸.

Kultūrinių mažumų, imigracijos ir augančio bendruomenių mišrumo Europos ir pasaulio miestuose patvirtinimas suteikė kultūrai naujų poteksčių. Antropologiniu požiūriu kultūra ilgą laiką buvo suvokiama kaip tęstinė žmonių grupių sambūvio būklė, pateikianti save skirtingais raiškos būdais. Sekant nūdienai aktualių kultūrų skirtingumo teigimu, iškyla itin svarbūs lygybės, demokratijos reikalavimai tarpkultūrinėje sąveikoje intensyviai kintančiomis geopolitinėmis ir sociopolitinėmis aplinkybėmis. Jean-Fredas Bourquinas kelia klausimus, kaip tokiomis sąlygomis turėtų būti traktuojama kultūrinė tapatybė, kaip lygybės reikalavimas turėtų būti derinamas su skirtumo pripažinimu. Tautos teigia ir gina savo kultūrinį ypatingumą, lemia istorinį bendruomenės formavimąsi ir suteikia sau politinį identitetą. Visus šiuos aspektus jos įtvirtina gindamos savo skirtumą nuo aplinkinio pasaulio ir trindamos skirtynes savo ribų viduje. Todėl netgi šiandien valstybėms yra labai sunku apsieiti su kultūriniais skirtumais ir apriboti juos tik privačia sfera⁹.

Globalizacijos kontekste kultūra nebėra tai, ką viena ar kita žmonių grupė turi tapatumo pavidalu, veikiau tai konkrečiai atpažįstamas būdas atitikti gyvenamos aplinkos sąlygas ir įkūnyti skirtumą, išreiškiantį ir mobilizuojantį žmonių grupių tapatumus, teigia Arjun Appadurai¹⁰. Tuo tarpu George'as Yúdice'as teigia esant būtina kultūrą globaliame amžiuje suvokti kaip išteklį, galimą konceptualizuoti, patirti, eksploatuoti, mobilizuoti

socialiniuose ir ekonominiuose procesuose, tarpkultūrinėse sąveikose¹¹.

Paprastai pastebimi trys kultūrų sąveikų variantai: apsauga / gynimasis, adaptacija ir susilieėjimas (konvergencija). Visos trys minėtos prieigos implikuoja kultūrinių skirtumų problemiško sampratą. Skirtumo problema trukdanti sėkmingai tarpkultūrinei komunikacijai, o panašumai pageidaujami kaip tarpusavio supratimo tarpkultūriniame lygmenyje palengvinimas, tačiau iš šios pozicijos kyla, jog dominuojanti kultūra siekia primesti savo modelius tiems, kurių atžvilgiu dominuoja, galiausiai implikuodama kolonializmą, imperializmą ir netgi genocidą¹². Ši prieiga yra statiška ir esencialistinė kultūros atžvilgiu, stokojanti istorinio konteksto ir galios santykių tarp skirtingų kultūrų atstovų analizės. Pavyzdžiui, M. K. Asante'as teigia istorinio kontekstualizavimo būtinybę, leidžiančią geriau suprasti atskirų sąveikaujančių kultūrų vidines sistemas, tapatumus, komunikacijos praktiką¹³. J. K. Martinas ir T. K. Nakayama pažymi, jog kultūra nėra tik kintanti ir socialiai konstruojama steigtis, tai grumtynių vieta, kur susiduria ir yra kuriamos įvairios komunikacinės reikšmės¹⁴.

Taigi tarpkultūrinius skirtumus akcentuojant kaip problemą, neišvengiamai nueinama Vakarų filosofijai, mokslui ir religijai esminiu – dichotomijos – keliu. Ši epistemologinė tradicija sklidina prieštaravimų ir, nors ji ir leidžia pažinti, apibūdinti, aprašyti skirtingas kultūras, tačiau iš esmės riboja, stereotipizuoja ir supaprastina gyvą tarpkultūrinę raišką. Maža to, ji veda į stingdantį redukcionizmą, skiriantį Vakarus ir visą kitą pa-

saulį¹⁵. Kritinei kultūros prieigai atstovaujantys mokslininkai priešinasi šiam statiškam ir dichotomiškam kultūrinio tapatumo principui. Antai tarpkultūrinės komunikacijos teorijos vienas pradininkų S. Hallas teigia, jog kultūrinis tapatumas yra ideologinis konstruktas, sukurtas ir išdėstytas ypatingame istoriniame, diskursyviame ir kultūriniame kontekste¹⁶. Mokslininkai pripažįsta kultūrinio hibridiškumo fenomeną ir teigia, jog kultūriniai tapatumai dažniausiai yra nomadiški, ambivalentiški, rizomiški, pereinami. Istorinis ir sociopolitinis kontekstas aprėpia kultūrinį tapatumą ir suteikia artikuliuotą erdvę tarpkultūrinėms sąveikoms.

Dominuojanti vakarietiška epistemologija, kuria inertiškai remiamasi tarpkultūrinių sąveikų tyrimuose, iš tiesų minta dar Apšvietos laikotarpiu susiformavusiu universalizuoto žinojimo principu, virtusiu viename kolonialistinėje reprezentacijoje, kurios centre esencializuotas modernus vakarietiškas subjektas, intelektualiai hegemonijai pajungęs pažinimą ir veiksmą. Kultūrų įvairovė, jų sąveikų būdų begalybė subordinuojama visuotinai priimtinam vakarietiškajam pasaulėvaizdžiui. Kultūrų skirtumus akcentuojanti esencialistinė tarpkultūriškumo prieiga teigia tam tikrą kultūros esmę, nekintančią ir statišką, be kurios esą konkreti kultūra nustotų egzistuoti taip pat sau. Priešingą ir gerokai produktyvesnį požiūrį akcentuoja dialoginės tarpkultūrinės sąveikos teorijos, kurioms atstovauja, pavyzdžiui, R. C. Arnett, C. Graysonas, C. McDowell¹⁷. Gana novatoriškoje publikacijoje Kaibin Xu *Theorizing Difference in Intercultural Com-*

munication: A Critical Dialogic Perspective pasitelkia dialoginį požiūrį tašką, svariai paremtą Martino Buberio, Emanuelio Levinaso, Mikhailo Bachtino filosofija ir komunikacijos teoretikais R. C. Arnett, L. A. Baxteriu, S. Deetzu¹⁸.

Dialoginės Buberio, Levinaso ir Bachtino teorijos, kuomet jomis vadovaujamasi tiriant tarpkultūriškumą, teigia pastarąjį esant dialoginį, palaikantį skirtumus, kitybę ir daugybiškumą. Ši prieiga kritikuoja esencialistinį tarpkultūriškumo supratimą, pabrėžia kitybę bei santykio su Kitu pamatiškumą ir produktyvumą, taip pat dialektiškumą ir galios santykių subalansavimą dialogo sąlygomis. Dialoginės tarpkultūrinės sąveikos teorijos atmeta autonomiško, sau pakankamo subjekto sampratą ir savęs suvokimą grindžia santykiu tarp savęs ir Kito. Būtent taip orientuotos tarpkultūrinės sąveikos ir komunikacijos teorijos yra iš esmės pagrįstos kitybės priėmimu, supratimu ir įgalinimu. Taip pat jos atmeta iš Apšvietos laikų laikų atėjusio „autonomiško pažįstančiojo“ poziciją, didžiuosius skirties tarp „aš ir kitas“ naratyvus ir teikia prieigas, rymančias ant lokalaus ir talaus kultūriškumo tapatybės suvokimo.

Tad dialogas yra vienovė ir skirtumas, sujungti dinamišku dialektikos sąnariu, leidžiančiu peržengti atskiros kultūros specifinio patyrimo ribas, diskursą, ideologijas ir kt. „Nuo pirmo žodžio dialoge aš susiduriu su tikrove, kuri egzistuoja nepriklausomai nuo mano minčių“¹⁹, – teigia A. Brunner. Dialoginės tarpkultūrinės sąveikos prieiga apima ir etinį požiūrį, jog nė viena kultūra nėra vienintelė visai žmonijai – toks absoliu-

tus universalizmas atmetamas teigiant, jog nei Vakarų, nei Rytų kultūros iš esmės nereprezentuoja visos žmonijos kultūrinės galimybės²⁰. Toks tarpkultūrinės sąveikos pamatas palaiko kultūrų daugybiškumą, pliuralizmą, skirtumų potencialumą ir produktyvumą.

Tačiau tarpkultūrinė sąveika, net jei ir grindžiama trokštamu dialogu, nėra prognozuojamas, juolab kontroliuojamas reiškinys. Ši unikali sąveika prisodrinta tiek kūrybiškų galimybių, tiek ir konfliktų bei kataklizmų. Tarpkultūrinės sąveikos yra tarsi tektoninių plokščių sandūros, judinamos ontologinio nerimo. Ir nors globaliame pasaulyje kultūrų sąlygos ir santykiai itin varijuoja, būdamos žmogiškųjų resursų tiekėjos, jos paradoksaliai palaiko nepalaujamai kintančią ir neramią žmogaus būklės, kaip ją įvardija Hanah Ardent, prigimtį: „Žmonės, pergyvenę naikinimo stovyklas, koncentracijos ir internavimo stovyklų gyventojai ir netgi palyginti laimingi žmonės be valstybės <...> gali matyti, kad didžiausią pavojų jiems kėlė abstraktus buvimas tik žmogumi ir daugiau niekuo. Kaip tik todėl jie buvo traktuojami kaip laukiniai ir, bijodami, kad gali baigtis tuo, jog bus laikomi gyvuliais, jie atkakliai laikėsi savo tautiškumo, pasakutinio savo ankstesnės pilietybės ženklo, vienintelio jiems likusio ir pripažinto saito su žmonija.“²¹

Taigi kultūrinių, o lygia greta ir pilietinių, tautinių konvencionalumų išsaugojimas yra ypatinga tapatumo gintis, tolydžio stiprėjanti augant tarpkultūrinių sąveikų intensyvumui, nesvarbu, kokius pavidalus, pozityvius ar radikaliai negatyvius, tos sąveikos įgytų. Pas-

tarojo meto dramos Europoje, jau pradedant XX a. viduriu, aiškiai parodo, jog kultūriniai tapatumai ir jų sąveikavimas lengvai tampa politinio instrumentalizmo, įvairiausių ideologijų manipuliacijos įrankiu, vedančiu iki subordinuoto mažumų statuso, etninio valymo, genocido ir visokeriopo pamatinių žmogaus teisių nepaisymo. Giorgio Agambenas savo išvalgomis apie „nuogą gyvybę“ ir *homo sacer* yra aiškiai atskleidęs tragiškumą to neapibrėžto ir niekaip nevaldomo tarp sociokultūrinių konvencijų, kuriame pavojingai suspaudžiama elementari žmogiškoji esatis. Agambenas teigia, jog bet kuris žmogus netgi demokratinėse visuomenėse virtualiai yra *homo sacer*²². Jean-Fredas Bourquinas savo knygoje *Violence, Conflict and Intercultural Dialogue* kelia klausimą, ar demokratijos geba suvaldyti nuolat pumpuruojantį fatališkų konfliktų būvį, skylančią susiduriant įvairioms kultūroms. Skirtingiausi kultūriniai tapatumai susitikdami netgi visiškai naujose geografinėse ir socialinėse erdvėse (migracijos, karo pabėgėlių atveju) išsaugo savotišką tapatumo ginties potencialą²³. Galima sakyti, kad pastarieji keli XXI a. dešimtmečiai aiškiai parodė, jog ten, kur yra kultūrinių ir kitų tapatumų skirtumai, jų sąveika išsaugo būdraujančią gynybinę būklę ir nesama jokio tarpkultūrinio konformizmo, tolydžios niveliacijos, apie kurią buvo daug diskutuojama XX–XXI a. sandūroje.

„Konfliktų išvengimo būdai nėra esminiai kultūroms“, – teigia Jean-Fredas Bourquinas, ir demokratija kol kas, deja, nepajėgi sumažinti visų įtampų, ypač ten, kur įsitraukia tarpkultūrinių skirtumų ir sąveikų elementai. „Tarp demokratinių

praktikų ir skirtingų kultūrų raiškos demokratiname pasaulyje yra praraja.²⁴ Tarpkultūrinis dialogas, anot šio mąstytojo, yra itin sunki užduotis šiuolaikiniam, demokratiją privilegijuojančiam pasauliui. Galima netgi manyti esant tam tikros sąveikos tarp konflikto ir kultūros, nes žmogiškosios būtybės negali išvengti konfliktų tiek, kiek jos egzistuoja ir sąveikauja socialiniuose, ekonominiuose, ideologiniuose kontekstuose.

Todėl viena sudėtingiausių problemų šiandieninėje kultūrų sąveikos erdvėje – žmogaus teisių legitimumas tarpkultūriniu lygmeniu. Labai įžvalgiai ir išlaikydamas kuo santūresnę distanciją nuo vakarietiškos pozicijos šią temą aptaria Abdullahi Ahmed An-Na'im įvadiniamе savo redaguoto rinkinio *Human Rights in Cross-Cultural Perspectives. A Quest for Consensus* straipsnyje. Jis pažymi, jog tarpkultūrinės sąveikos prieiga gali būti itin produktyvi šalinant neatitikimo tarp žmogaus teisių teorijos ir praktikos priešastis. Pastaruoju metu tampa neišvengiamai būtina stiprinti ir įtvirtinti žmogaus teisių standartus kuo platesnėje kultūrų įvairovėje. „Esamos ir numatomos žmogaus teisės negali būti laikomos tikrai universaliomis, kol jos nėra suvoktos ir artikuliuotos kuo didesnėje kultūrinių tradicijų įvairovėje“, – teigia Abdullahi Ahmed An-Na'im²⁵.

Žmogaus teisės, kaip normatyvinė pozicija, yra kur kas įtikinamesnės ir lengviau įgyvendinamos, jei jos suvokiamos kaip legitimios įvairiose kultūrinėse tradicijose. Kaip priešara tam, aišku, pasirodo reliatyvizmo nuostatos, tačiau jų pavojų galima pažaboti konstruktyviai analizuojant ir pripažįstant problemas, su kuriomis susiduriama įtvirtinant

žmogaus teises skirtumų kontekstuose. Kadangi kultūros nepaliaujamai vystosi ir kinta tiek vidujai, tiek sąveikaudamos, tampa įmanoma paveikti šios kaitos kryptis per tarpkultūrinį dialogą. Kadangi tarpkultūrinė sąveika ir abipusė įtaka yra natūralus ir vis dažnesnis reiškinys, į šiuos sąveikos aktus galima įterpti žmogaus teisių elementus, teigia Abdullahi Ahmed An-Na'im²⁶.

Akivaizdu, jog žmogaus teisių šiandieninis aktualumas ir prioritetas daro įtaką tarpkultūriniams santykiams. Viena kultūra, paveikdama kitą, neišvengiamai patiria pokyčių grįžtamąjį ryšį; būtent šį aspektą reikia pabrėžti siekiant išvengti žmogaus teisių įtvirtinimo kaip primetimo akto kitybei. Beje, minėtoje Abdullahi Ahmed An-Na'im redaguotoje knygoje Rhoda Howard kritiškai pažymi, jog pati žmogaus teisių samprata yra grynai modernus darinys, kylas ne iš antropologiškai grįsto susitarimo dėl žmogaus vertybių, poreikių ir troškimų, bet iš modernaus mąstymo apie teisinę valstybės struktūrą įgijusiose visuomenėse²⁷. Iš tiesų teisė negali laisvai, kaip tikėtasi Apšvietos proveržiu, performuoti santykių tarp individų, kadangi ji negali būti pritaikyta kultūriniame vakuume, o tai ypač akivaizdu šiandieniamе skirtybėmis kunkuliuojančioje globalioje visuomenėje.

Tarpkultūrinis žmogaus teisių legitimumas įmanomas susitariant dėl reikšmės, apimtys ir metodų, kuriais šios teisės būtų įgyvendinamos skirtingų kultūrų kontekstuose. Kultūrinių skirtumų galimos implikacijos buvo numatytos jau ankstyviausiu Žmogaus Teisių Deklaracijos kūrimo tarpsniu 1947 m., pabrėžiant, jog jautrumas kultūrinėms

skirtybėms turėtų būti vienas svarbiausių jų įgyvendinimo principų. Pastaruoju metu, nors gana abstrakčiai, vis dėlto sutariama, kad nepaisant radikalių kultūrinių skirtumų ir savitų ypatybių, žmonės ir visuomenės sutaria dėl tam tikrų fundamentalių interesų, dalykų, rūpesčių, savybių ir vertybių, kuriuos galima traktuoti kaip conceptualų ir empirinį bendro kultūriškumo pagrindą universalioms žmogaus teisėms įsitvirtinti ir veikti²⁸.

Tarpkultūrinių sąveikų neįprastai didelis intensyvumas, jų išplitimas pasauliniu mastu, kaip niekad tankus jų reprezentacijų ir reflektyvumo tinklas rodo, jog kultūrose glūdi ypač galingas skirtumo ir kitybės potencialas, kuriam pasirodyti ir reikštis tarsi buvo laukiama sąlygų; dabarties geopolitiniai poslinkiai tas sąlygas vis labiau atveria. Nors kultūriniai skirtumai yra pašalinti iš politinės sistemos ir nukelti tik į privačią individų gyvenimo sferą, tačiau jie grįžta į viešąją erdvę iš visiškai netikėtų pusių. Įtinklėtų elektroninių medijų, virtualių socialinių tinklų teikiamas šių poslinkių reflektyvumas dar labiau didina tarpkultūrinės sąveikos slėgį. Greita kartų kaita taip pat rodo, jog integracijos, adaptacijos ir kitų tarpkultūrinės sąveikos prieštarumą amortizuojančių procesų galia buvo gerokai pervertinta.

Kultūriniai skirtumai suvokiami skirtinguose lygmenyse, teigia Sławomiras Magala²⁹. Juo sudėtingesnė tampa mūsų visuomenė ir juo labiau spartėja ir intensyvėja globalus žiniatinklis, juo stipriau kyla reikmė dorotis su kultūriniais skirtumais. Dėl šiuolaikinių technologijų jie sustatomi kaip niekad arti, ir galbūt todėl kaip niekada iki šiol išryškėja jų sa-

vitumas, autonomiškumas, tvirtumas. Virtualūs ar didelio sociopolitinio pagrėičio priversti kultūrų suartėjimui išryškina kultūrų skirtis ir jose glūdintį savitumo ginties branduolį. Technologiškai ir politiškai spartinama kultūrų sąveika pateikia pasauliui nelauktą rezultatą – kultūrų skirtumai „lėtesni“ už sąveikų intensyvinimą, jie tarsi amortizuoja trupanečius ir nykstančius ankstesnio pasaulėvaizdžio pavidalus. Šiuo aspektu žvelgdami susiduriame su dvilype kaitos perspektyva, kurią itin aiškiai pateikia Samuelis P. Huntingtonas ir George'as Ritzeris. Tarsi du kultūrų skirtumais ir sąveikomis tiršto pasaulio poliai, šių dviejų autorių teorijos kasandriškai skelbia dvi galimybes, kurios formaliai nors ir atrodo priešingos, bet iš esmės pateikia tą pačią tapsmo kitu / kitokiu galimybę, kuri bet kuriuo atveju yra neišvengiama. Tarpkultūrinių sąveikų tinklas linkęs tankėti ir veikusiai nėra jėgos, kuri praplėstų šio tinklo akis. Archetipiškos Huntingtono ir Ritzerio teorijų apibrėžiamos jėgos nurodo kokybinio tapsmo neišvengiamybę nepaisant versijų įvairovės.

Huntingtonas perspėja, kad kultūros gali susidurti gindamos savo vertybes nuo kitų lygiai stiprių, bet visiškai skirtingų tapatybių³⁰, o Ritzeris įspėja dėl galimo šių vertybių išnykimo apskritai visoms tapatybėms tirpstant globaliame rinkos ir vartojimo persunktame, standartizuotame niekyje. Huntingtonas teigia, kad jokie kompromisai tokiuose tarpkultūriniuose susidūrimuose neįmanomi, o Ritzeris mano, kad viskas tampa pernelyg kompromisiška ir nebelieka kam susidurti: „Tikras racionalus pasirinkimas reikalauja bent keleto tikrų al-

ternatyvų, o ne begalinio tų pačių ar panašių dalykų kopijavimo.“³¹

Taigi Ritzeris teigia vykstant „niekio globalizaciją“, t. y. visų tarpkultūrinių santykių traktavimą kaip sekuliarią, rinkos stumiamą modernizaciją. Spartus vystymasis ir standartizacija, globalus prekių ir paslaugų mainų tinklas pamažu atima iš individų vadinamąsias *coulleur locale* ir *genius loci* kokybes, jų pabrėžiamą laiko, vietos ir asmens unikalumo patyrimą pakeisdamas beveidėmis standartizuotomis modernaus pseudovakarietiško braižo gėrybėmis. Tačiau labiausiai George'as Ritzeris akcentuoja greitėjančią ir intensyvėjančią kultūrinių vertybių kismą. Kitaip nei iki šiol buvo tyliai sutariama daugelyje kultūros teorijų (sociologijoje, socialinėje psichologijoje, kultūrinėje antropologijoje), kultūrų vidiniai ir sąveikų sukelti pokyčiai pastaruoju metu vyksta daug greičiau nei iki XX a. vidurio. Be abejo, lėtesniam tuometiniam kultūrų sąveikavimui ir kitimui lemiamą poveikį darė Šaltasis karas ir komunistinio bloko išitvirtinimas didelėje geopolitinėje teritorijoje. Tačiau pastaruoju metu sunkiai nuspėjami ir dar sunkiau kontroliuojami tarpkultūriniai dinaminiai procesai yra veikiami esminių permainų tiek technologijose, tiek ekonomikoje ar vis labiau persislenkančiuose politinės galios poliuiuose.

Todėl Huntingtonas pabrėžia aršų, konfliktišką, netgi dramatišką kultūrų susidūrimo scenarijų, kuriam tapus tikrove, pasaulėvaizdis taip pat turėtų negrįžtamai keistis. Skirtingai nuo Ritzerio kultūrinio autentiškumo entropijos, Huntingtono piešiamas apokaliptinis peizažas yra radikalus virsmo kitu atvejais, beje, vykdomas kraštutiniais, t. y.

karinės, teroristinės agresijos, būdais. Reikia pažymėti, jog lemtingų, milžiniško masto konfliktų perspektyvos nuolat pasirodydavo įvairių mąstytojų knygose, kartais įgaudamos katastrofiškos distopijos pavidalą (Oswald Spengler, *Untergang des Abendlandes* (1918), Aldous Huxley, *Brave New World* (1932), George Orwell, *1984* (1949) ir kt.). Tai, kad Huntingtonas, akcentuodamas tarpkultūrinės sąveikos *dabartiškumą* ir *įvykiškumą*, pabrėžia lemtingą islamo kultūros įtaką, pamatinio šios numatomos ir vykstančios kaitos principo nekeičia. Kultūrinė Rytų–Vakarų dichotomija taip pat nėra esminė galios pozicijų sąvara. Tiesą sakant, pati globalizacijos idėja buvo stipriai kritikuota istorikų (Fernand Braudel, Immanuel Wallerstein), sociologų (Roland Robertson, Arjun Appadurai, Michael Burawoy), politikos mokslų teoretikų (Held, Castells), filosofų (Antonio Negri, Edward Said) ir ekonomistų (Gunnar Myrdal, Joseph Stiglitz). Dauguma socialiniams mokslams atstovaujančių mokslininkų sutinka su viena bendra teze, jog globalizacija negali būti sutapatinta su paprastu Vakarų modernizacijos plėtimusi, kuris esą paveikia visą pasaulį³².

Tokios, sakytume, homogeniškos globalizacijos vizija svetima rizomiškai išsisklaidžiusiems kultūrų skirtumams, kurie silpniau ar stipriau susiduria skirtinguose lygmenyse. Robertsono sukurta sąvoka „glokalizacija“ iš esmės yra skirta apibrėžti konkrečios savastingos kultūros padėtį esant globaliam spaudimui³³. Robertsonas pabrėžia, jog ne tik vis dažniau ir nepalaujamai sąveikauja kultūros, bet taip pat mes vis geriau išsąmoniname itin intensyvėjančią tarpkul-

tūriškumą, o tai savo ruožtu kuria ne tik kritinius požūrius, bet ir atveria naujas galimybes dar savitesniems ir sudėtingesniems skirtingų kultūrų sąveikavimo būdams ateityje.

Pasaulio kaip nuolatinio tarpkultūrinio sąveikavimo visumos kūrimasis, skirtumų dinamiškas heterogeniškumas

savo ruožtu augina šio proceso reflektivumą, globalią / virtualią sąmonę, nes šiandieninė multimedija leidžia mums nagrinėti savo refleksijas nepaliaujamai visą laiką. Taip besirandanti globalizacijos ir vakarietiško vertybių plitimo kritika sukuria naujus galingus vožtuvus, palaikančius kultūrų skirtumus.

UŽSKLANDA

Taigi kultūrų sąveika, nepaisant dabartinį pasaulį draskančių geopolitinių, periodiškai išsižiebiančių naujų dramatiškų konfliktų, kaip tokia išlieka įvairiausiose istorinėse, sociopolitinėse ir kitose visuomenės slinktyse, ilgainiui išryškindama savo nelygstamumą, būtinumą, apibrėžtį. Kultūrų sąveika pastaruoju metu vis labiau tiriama kaip dialogiška ir dialektiška kitybės dinamika, skatinanti vienas kultūras pažinti kitas. Kito samprata tarpkultūrinėse są-

veikose nebėra statiška ir esencialistiška, veikiau ji nurodo aktyvų, nors ir labai prieštaringą, kitybiškumo, skirtingumo pradą. Skirtumas tampa produktyviu pamatu tiek kūrybiškai tarpkultūrinių sąveikų sklaidai, tiek šių sąveikų keliųjų problemų supratimui ir malšinimui. Tarpkultūrinėse sąveikose išryškėjanti skirtumo būtinybė yra pozityvi, nes išlaiko pliuralistišką tapatumų tinklą. Skirtumas tampa kultūrų sąveikos *modus operandi*.

Literatūra ir nuorodos

- ¹ Sąvoka *kultūra* čia vartojama plačiausia prasme kaip „istoriškai perduodamas simbolių reikšmių derinys, paveldėtų sampratų sistema, išreikšta simboline forma tais būdais, kuriais vyrai ir moterys komunikuoja, įamžina ir plėtoja gyvenimo pažinimą ir pasaulėjautą“ (Clifford Geertz, *Interpretations of Culture*. New York: Basic Books, 1973, p. 89).
- ² Fernand Braudel, *Grammaire des civilisations*. Flammarion, Paris, 1993, p. 68.
- ³ Jörn Rüsen (ed.), *Westen Historical Thinking. An Intercultural Debate*. New York, Oxford: Berg-hahn Books, 2002.
- ⁴ Fernand Braudel, *Grammaire des civilisations*. Flammarion, Paris, 1993, p. 73.
- ⁵ Arjun Appadurai, Disjuncture and Difference in the Global Cultural Economy. *Theory Culture Society* 1997, p. 297.
- ⁶ Nikos Papastergiadis, *The Turbulence of Migra-*

tion: Globalization, Deterritorialization and Hybridity. Oxford: Polity Press, 2000.

- ⁷ Gilles Deleuze, *The Logic of Sense*. Trans. Paul Patton. London, New York: Continuum, 2004, p. 521. (cituojama iš: Audronė Žukauskaitė, *Nuo biopolitikos iki filosofijos*. Vilnius: Kitos knygos, 2016, p. 84).
- ⁸ Jean-Fred Bourquin, *Violence, Conflict and Intercultural Dialogue*. Strasbourg: Council of Europe Publishing, 2003, September, p. 29.
- ⁹ Jean-Fred Bourquin, *Violence, Conflict and Intercultural Dialogue*. Strasbourg: Council of Europe Publishing, 2003, September, p. 30.
- ¹⁰ Arjun Appadurai, *Modernity at Large: Cultural Dimensions of Globalization*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1996.
- ¹¹ George Yúdice, *The Expediency of Culture: Uses of Culture in the Global Era*. Durham, NC: Duke University Press, 2003.

- ¹² Kaibin Xu, Theorizing Difference in Intercultural Communication: A Critical Dialogic Perspective, *Communication Monographs*, Vol. 80, No. 3, September 2013, p. 381.
- ¹³ M. K. Asante, Intercultural Communication: An Inquiry into Research Direction. *Communication Yearbook* 4, 1980, p. 401–410.
- ¹⁴ J. K. Martin ir T. K. Nakayama, Thinking dialectically about Culture and Communication. *Communication Theory* 9, 1999, 1–25.
- ¹⁵ Kaibin Xu, Theorizing Difference in Intercultural Communication: A Critical Dialogic Perspective, *Communication Monographs*, Vol. 80, No. 3, September 2013, p. 381.
- ¹⁶ S. Hall, Cultural Identity and Diaspora. J. Rutherford (Ed.), *Identity: Community, Culture and Differences*, 1990. London: Lawrence & Wshart, p. 222–237.
- ¹⁷ R. C. Arnett, C. Grayson, C. McDowell, Dialogue as an “enlarged communicative mentality”: Review, assessment, and ongoing difference. *Communication Research Trends* 27, 2008, p. 3–25.
- ¹⁸ Kaibin Xu, Theorizing Difference in Intercultural Communication: A Critical Dialogic Perspective. *Communication Monographs*. Vol. 80, No. 3, September 2013, p. 379–397.
- ¹⁹ A. Brunner, *La connaissance humaine*, cituojama iš *Dictionaire de la langue philosophique*. PUF, Paris, 1962, p. 26.
- ²⁰ Kaibin Xu, Theorizing Difference in Intercultural Communication: A Critical Dialogic Perspective (Xu, 390).
- ²¹ Hannah Arendt, *Totalitarizmo ištakos*. Vertė Arvydas Šliogeris. Vilnius: Tyto alba, 2001, p. 299.
- ²² Giorgio Agamben, *Homo Sacer: Sovereign Power and Bare Life*. Trans. Daniel Heller-Roazen. Stanford: Stanford Univerity Press, 1998.
- ²³ Jean-Fred Bourquin, *Violence, Conflict and Intercultural Dialogue*. Strasbourg: Council of Europe Publishing, September, 2003, p. 30.
- ²⁴ Ten pat, p. 10.
- ²⁵ Abdullahi Ahmed An-Na’im (Ed.), *Human Rights in Cross-Cultural Perspectives. A Quest form Consensus*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1992, p. 2.
- ²⁶ Ten pat, p. 4.
- ²⁷ Rhoda E. Howard, Dignity, Community, and Human Rights. Abdullahi Ahmed An-Na’im (Ed.), *Human Rights in Cross-Cultural Perspectives. A Quest form Consensus*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1992, p. 65–81.
- ²⁸ Abdullahi Ahmed An-Na’im (Ed.). *Human Rights in Cross-Cultural Perspectives*, p. 21.
- ²⁹ Slawomir Magala, *Cross-Cultural Competence*. London, New York: Routledge, 2005, p. 48.
- ³⁰ Samuel P. Huntington, *Political Order in Changing Societies*. Yale University Press, 2006.
- ³¹ George Ritzer, *The McDonaldization of Society*. London: SAGE Publications, 2004, p. 215.
- ³² Slawomir Magala, *Cross-Cultural Competence*. London, New York: Routledge, 2005, p. 59.
- ³³ Roland Robertson, Glocalization: Time-Space and Homogeneity-Heterogeneity. *Global Modernities*. Ed. M. Featherstone, S. Lash, R. Robertson. London: SAGE, 1995.